

برگ‌هایی از تکاپوی فرهنگی تجار در دوران قاجار

افسانه روشن

در شماره قبل پیام بهارستان مقاله‌ای با عنوان «نامه‌ای نویافته از مؤیدالاسلام» انتشار یافت که در آن به تفصیل از مسائل و مشکلات مالی حبل‌المتین و مدیریتش مؤیدالاسلام سخن رفت. دستیابی به اسنادی دیگر از او به لطف جناب آقای ناصرالدین حسن زاده، مجموعه‌دار باذوق اسناد و متون تاریخی بسیار مسرت‌بخش بود؛ زیرا این اسناد که برگ‌هایی از امور مالی حبل‌المتین نیز به شمار می‌روند، از طرفی مقاله پیشین را کامل نموده و از سویی موضوع جالب توجه دیگری را به بحث می‌گذارد و آن حضور تجار دوره قاجار در تحولات این دوران است.

لازم است از جناب آقای حسن زاده که مجموعه ارزشمند خود را به امید نشر ناشناخته‌های تاریخ معاصر سخاوتمندانه در اختیار محققان قرار می‌دهند، تشکر و سپاس فراوان نمایم. از دوران قاجار که روزنامه‌ها برای اولین بار در ایران انتشار یافتند، در شمار منابع مهم این دوران نیز قرار گرفتند. این منابع جدید اما ارزشمند، در اغلب زمینه‌های حیات جامعه دوران خود، نکات و پاسخ بسیاری سوالات را آشکار نموده و زوایای تاریکی از تاریخ را برای محققان روشن می‌سازند.

اما این منابع مهم دوران قاجار خود سرگذشتی دارند که توجه به آن نیز می‌تواند پاسخگوی برخی مسائل تاریخی باشد. به عنوان مثال اینکه یک روزنامه در چه تیراژی چاپ می‌شده و یا آنکه توزیع آن به چه مناطقی محدود می‌شده است، نشان از میزان نفوذ و محبوبیتش در جامعه دارد. این مسأله که چه کسانی اشتراک روزنامه را داشته و برایشان فرستاده می‌شده، می‌تواند بیانگر خط مشی روزنامه و اندیشه و افکار مدیر آن باشد. در این خصوص همکاری تجار این دوران با مدیران نیز نشانی است از تعامل تجار با روحانیون و روشنفکران در به ثمر رساندن انقلاب مشروطه؛ چرا که روزنامه‌ها خود نقش غیر قابل انکاری در این پیروزی داشتند و به نوعی عرصه فعالیت فرهنگی این سه طبقه محسوب می‌شدند.

وقوع انقلاب مشروطه به عنوان مهمترین واقعه در این برهه از تاریخ ایران، دلایلی اقتصادی نیز داشت؛ بنابراین حضور این طبقه را در مبارزات مشروطه‌خواهی اجتناب‌ناپذیر می‌نمود و آنها را در این جریان‌ها برای هدایت جریان مشروطه‌خواهی در کنار روحانیان و روشنفکران قرار می‌داد. اثبات این ادعا را می‌توان با بررسی روابط و اشتراکات عمیق تجار با این دو طبقه حاصل نمود.

ارتباط تجار با روحانیان سابقه طولانی دارد که ریشه آن نیاز متقابل آنها به یکدیگر از گذشته بود؛ بازاریان و تجار نیازهای مالی علما را تأمین می‌کردند و روحانیت آنها را مورد حمایت خود قرار می‌دادند. برخی فعالیت‌های تجار نزدیکی هر چه بیشتر این دو گروه را موجب می‌شد: سرمایه‌گذاری در امور خیریه، پرداخت خمس و زکات و غیره. ارتباط تجار با روشنفکران نیز بیشتر به دلیل همخوانی افکارشان بود؛ زیرا تجار به دلیل مسافرت‌های خارج از کشور و آشنایی با دستاوردهای غرب از درک روشنگرانه‌ای برخوردار شده و به نقاط مشترکی با روشنفکران دست یافته بودند.^۱

نکته مهمی که این اسناد بدان اشاره دارند، حضور تجار و بازرگانان در تحولات دوران قاجار است که نباید نقش آنان را در تاریخ معاصر ایران نادیده گرفت؛ چرا که در نشر فرهنگ و آماده‌سازی زمینه‌های مشروطه سهم عمده‌ای داشته‌اند. چنانکه بدون مشارکت آنها براندازی نظام کهن استبدادی امکان‌پذیر نمی‌شده است.^۲

اسناد به روشنی نشان از ارتباط و همکاری گسترده تجار با روزنامه‌ها و جراید دوره خود دارند. در تأیید این مدعا باید به این نکته اشاره کرد که بسیاری از وکلای روزنامه حبل‌المیتن در شهرهای مختلف از میان طبقه تجار بوده‌اند: میرزا محمد علی تاجر اصفهانی در قزوین، محمد حسن تاجر بادکوبه در بارفروش، میرزا محمدعلی مشیرالتجار ارباب طهرانی در استرآباد و گنبد قابوس، محمد علی تاجر اصفهانی در بندرجز (گز)، آقا سید حسن رئیس‌التجار در ترشیز، محمد علی اکبر اف معین‌التجار در سلماس، میرزا محمود اف تاجر خوئی در جلفای ایران، حاجی محمدحسین امین‌التجار در بندرعباس، حاجی عبدالعظیم تاجر در کرمان‌شاه، میرزا غلام حسین تاجر کرمانی در کرمان، میرزا محمدحسین تاجر یزدی در رفسنجان و حاجی محمد جواد تاجر کرمانی، در یزد و کالت حبل‌المیتن را برعهده داشته‌اند.^۳

نامه‌ای که تصویرش آمده، توسط مؤیدالاسلام برای حاج محمدحسین کازرونی از تجار معروف آن زمان نوشته شده است. «حاج محمد حسین کازرونی معروف به حاجی کاکا حسین ساکن اصفهان از تجار معروف آنجا بلکه ایران بود. شرکت مسعودیه، شرکت اسلامی و کارخانه بافندگی کازرونی در اصفهان از تأسیسات اوست.»^۴

شرکت اسلامی در ذی قعدة ۱۳۱۶ به ریاست او تأسیس شد. محل اصلی شرکت در اصفهان بود و در

۱. ترابی فارسانی، سهیلا، تجار مشروطیت و دولت مدرن، تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۸۴، صص ۵۲-۵۳.

۲. آبراهامیان، پرواند، ایران بین دو انقلاب، ترجمه شمس‌آوری و دیگران، تهران، مرکز، ۱۳۸۷، ص ۸۴.

۳. حبل‌المیتن کلکته، سال ۱۲، شماره ۱، ص ۲۱.

۴. بامداد، مهدی، تاریخ رجال ایران، تهران، زوار، ۱۳۴۷، ج ۳، ص ۳۹۴.

شهرهای دیگر و خارج از کشور شعبه داشت. هدف شرکت رواج دادن استفاده از منسوجات وطنی بود که به منظور تبلیغ اهداف آن سیدجمال‌الدین واعظ اصفهانی سخنرانی‌هایی در مسجد وکیل ترتیب داد.^۱ نام این تاجر علاوه بر فعالیت‌های فرهنگی در قالب تأسیس شرکت اسلامی، در فهرست کسانی که حاضر به شراکت در تأسیس بانک ملی شده‌اند، ثبت است؛ مسئله تأسیس بانک ملی در مجلس شورای ملی به تاریخ پنجشنبه پنجم شوال ۱۳۲۴ به بحث گذارده شده بود.^۲ این نکته نشان می‌دهد که حاج محمد حسین کازرونی با فعالیت در چنین اموری، پیشرفت وطن در سر می‌پرورانده است؛ نگاهی به بخش‌هایی از نظامنامه شرکت اسلامی نیز این ادعا را تأیید می‌نماید؛ چرا که او در قالب فعالیت‌های اقتصادی و تجاری خود از این مهم غافل نمانده بود:

«...غیرمسلم از تبعهٔ خارجه حق شرکت باسلامیه ندارد و هر گاه بعنوان موروثی بدست احدی از ایشان برسد فوری بمرکز کل که اصفهان است اطلاع داده وجه خود را گرفته و سهام را رد کند.^۳ (۴۲) شرکت اسلامی بکلی از داد و ستد متاع خارجه بجهت خالصهٔ خود ممنوع است. مگر بقدر لزوم که از اجناس روشن بوده باشد. فقط هم خود را مصروف ترقی امتعهٔ داخله و آوردن چرخ و اسباب کارخانجات لازمهٔ مفیده خواهد نمود.

(۴۳) شرکت اسلامی حسب الاقتضا در کشیدن راه شوسه و آهن بیلا و قصبات دور و نزدیک اقدام خواهد کرد.

(۴۴) شرکت اسلامی امتعهٔ داخله را که مصرف زیاد ندارند بمقتضای وقت، حمل بخارجه بجهت جلب منافع مینماید و هر چه در عوض مقرون بصره و نزدیک بفروش و محل حاجت عمومی است طلبیده، در داخله مصرف مینمایند یا وجه نقد میاورد.

(۴۵) شرکت اسلامی غالب اوقات خود را صرف ترقی صنایع و امتیاز منسوجات داخلهٔ ایران و انتشار آن مینماید که همه کس در هر جا از انواع مصنوعات و منسوجات طیبه وطنیه مستحضر باشد و کمتر پول و ثروت مملکت را بهیای منسوجات خارجه از کیسه خود خارج نمایند و مسلم است هر قدر اقبال غیرتمندان وطن دوست بجلب منسوجات و لبس منسوجات نفیسهٔ وطن بیشتر شود بیشتر اقدام خواهد شد و زیادتر ترقی مینمایند و بمرور سلب احتیاج از اجانب میشود.

(۴۶) شرکت اسلامی با همت غیرتمندان و اقدام هموطنان بجهت سهولت و مناسبی البسه و اقمشه و رفع بیکاری ابناء وطن عزیز کارخانجات ریسمان‌بافی و پارچه‌بافی و کاغذگری که الزم امورات است در موقع خود از خارجه طلبیده در هر نقطهٔ ایران که اصلح و اصرف است، دایر مینماید.

.....

۱. سهیلا ترابی فارسانی، تجار مشروطیت و دولت مدرن، ص ۸۰.

۲. مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ۱، ۵ شوال ۱۳۲۴، ص ۱.

۳. حبل‌المتین کلکته، سال ۹، شماره ۳۰، ص ۱۹.

(۵۴) هر غیرتمدنی بجهت رفاه فقرا و ضعفا و انتشار منسوجات طیبه وطنی از همت بلند و حمیت اسلامی و نوع‌پرستی بخواهد در مرکز اقامت خودش از منسوجات داخله رواج دهد یا بطور شرکت جمعی را در محل خودش با خود متفق نماید و اقدام باین کار خیر که خیر ملت و دولت است فرمایند و دکانی یا مغازه بجهت فروش و تعمیم البسه طیبه وطن مفتوح کند و از منسوجات هر جا از وکلای اسلامی یا غیره خواهش نموده و از منسوجات اصفهان هم طلبیده بضمیمه منسوجات داخله بجهت خودش مصرف کند، شرکت اسلامی کمال همراهی و مساعدت و معاضدت را با او خواهد کرد و از قیمت فروش اصفهان هم باو تخفیفی خواهد داد بلکه در نگرفتن وجوهات هم بجهت تقویت این نیت خیر تأمل و مسامحه مینماید.^۱ شرکت اسلامی در طول دوره فعالیت خود همواره با روزنامه جبل‌المتین در ارتباط بود. در نامه این شرکت در نامه‌ای اوضاع خود را برای روزنامه چنین شرح می‌دهد:

«جناب مؤیدالاسلام مدیر روزنامه مقدس جبل‌المتین - مدتی است رپورت شرکت اسلامی اصفهان باداره نفرستاده ایم و اخبار ترقی آن که اسباب آسایش شماسست نداده‌ایم. چون شما را در تأسیس این بنای لازم‌التقدیس حق مداخله تام و تمام است اطلاع میدهیم که منسوجات طاهره اسلامی با وجود عدم اسباب تکمیل - خوب رواج یافته چه در اصفهان و چه در طهران و غیره... ازین دلیل واضح است که غیرتمندان وطن چگونه فرمایشات و ترغیب و تحریص علمای اعلام را خیر و صلاح خود دانسته...»^۲ ارتباط شرکت با روزنامه جبل‌المتین به ترتیبی بود که اخبار مربوط به آن در روزنامه مذکور به چاپ می‌رسید؛ صورت قلمی اعلان محاسبات ششماهه اداره شرکت اسلامی^۳، نظامنامه مکتوب آن^۴ و اعلان‌هایی که شرکت می‌داد، در جبل‌المتین به چاپ رسیده است.^۵

نامه ای که ذکرش در این مقاله رفت، نمونه خوبی از مراودات مالی روزنامه جبل‌المتین است. همچنین سه سند دیگر در این خصوص ارائه شده است که شامل برگه‌های رسید این روزنامه است که در مقابل خرید روزنامه و وصول مبلغ آن توسط مدیر یا یکی از وکلای اداره به خریدار داده می‌شده است. در روزنامه جبل‌المتین در شماره‌های متعدد در سال‌های مختلف مسأله اشتراک روزنامه، بدهی‌های مشترکین و گاه حتی نام آنها ذکر شده است. در کنار مدیر، انجام بخشی از امور مربوط به مشترکین بر عهده وکلای روزنامه بوده است. وکلای روزنامه که در شهرهای مختلف حکم نمایندگان مدیر آن را داشتند، ارتباط او با مردم را میسر می‌ساختند. شرایط وکالت روزنامه جبل‌المتین در همان روزنامه چنین اعلام شده است:

(۱) هر یک از وکلای عظام مرکزی و غیر مرکزی ذمه‌دار بدل اشتراک ابواب جمعی خود میباشند -

۱. همان، سال ۹، شماره ۳۳، صص ۱۰-۱۱.

۲. همان، سال ۷، شماره ۴۴، صص ۱۰-۱۱.

۳. همان.

۴. همان، سال ۷، شماره ۴۵، ص ۱۷.

۵. همان، سال ۱۱، شماره ۱۰، ص ۱۸ و همان، سال ۸، شماره ۲، ص ۱۳.

وصول و لا وصول بدل اشتراک مشترکین بر ذمه خود آنهاست. زیرا اداره باعتبار و اطمینان و کلاهی محترم خود از هزار فرسخ مسافت اخبار میفرستد.

(۲) تومانی دو قران بجهت حق الوکاله و لاوصولی و سایر مصارف که در قبل اعلان شده است از وجوهات بدل اشتراک شرکای ابواب جمعی خودشان مع یک نسخه اخبار مجانی حق آنهاست.

(۳) هر کس خریدار جدید باشد و وکلا بنامشان خواهش اخبار نمایند قیمت آن اخبار تا اول سال اداره که دهم جمادی‌الثانی باشد بدمه و کلاهی عظام متعلق است و هیچ عذری از آنها مسموع نخواهد بود.

(۴) چون وکلا ذمه‌دار وجوهات ابوابجمعی خود میباشند لهذا هر گاه قبوضات لا وصول را بخواهند مسترد نمایند اداره از آنها قبول نخواهد کرد.

(۵) برواتی که از اداره در مقابل قبوضات بدل اشتراک مشترکین ابوابجمعی و کلا- بر وکلا شده هر کدام نکول کنند- اولاً اداره او را از وکالت خلع مینماید- ثانیاً مطابق همین شرایط نامه بحکومت محلیه عارض شده حقوق اداره را اعم از وصول و لا وصول از آن وکیل دریافت خواهد نمود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

« متن اسناد »

{سند شماره ۱}

نمره ۶۹۷

روزنامه مقدس حبل‌المتین

از کلکته

بتاریخ ۴ شهر ع ۱۳۳۹

مدیر کالج استریت نمبر ۴

الی اصفهان

جناب مستطاب..... حاجی محمدحسین آقا تاجر کازرونی رئیس کمپانی مسعودیه دام اقباله افوض امری الی الله مخلص وجهی میبایست باصفهان بپردازم و در مقابل نیز وجهی از طهران بگیرم. از این رو جسارتاً پانصد تومان در وجه تجارت‌خانه خسرو شاهجهان و برادران مقیم بمبئی بموعده شصت و یک یوم از تحریر بجناب مستطاب عالی نموده و در مقابل نیز پانصد تومان برات طهران لفاً فرستادم. خواهشمند است برات مذکور را قبول و در مقابل برات طهران را وصول فرمائید و لفاً خطی بجنابان حاجی میرزا محمد علی موسوی و پسران نوشته ام که آنچه صرف و تفاوت این دو برات شود در وجه جنابعالی کارسازی دارند و نیز ضمانت نمایند اگر درک و تعویقی در وصول برات طهران پیش آمد. از این جسارت که بدون اجازه اقدام شده معذرت می‌خواهد. خدمات وطنیه و اسلامییه را خواهانم.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نمبر ۶۹۷۰

روزنامه مقدس جبل اللین

مدیکل کالج استریت نمبر ۴

زر کلکتہ

الی اصفهان

بتاریخ ۴ شہر محرم ۱۳۲۹

نصاب
دوام

خطیب جعفر محمد حسن آقا بچہ کا روزیہ ریاست

افوض امر الیہ
مجلس جمعیت اہل بیت اصفهان بہ دربارہم جو تہذیب نیر جہاز ملتان بہ مہرم لارین

پانصد فلاح دروہ جہازت خانہ خرمشاہد اجمہان واداران تعمیر تعمیر یوعدہ نصیب مین یوم از تحریر خطبات ہجرت
بتاریخ ۱۳۲۶ برکت

پانصد تومان برات ملتان لاء استعمال ہوا نہ شدت ہر مذکور اقول تعمیرات ملتان لا حصول مراد
بتاریخ ۱۳۲۶ برکت

خطیب نجیب جعفر محمد حسن آقا بچہ کا روزیہ ریاست

نہایتہ اہل روایت توفیق در حصول برات ملتان پیرایہ از اجابت مہربان اجازہ مہرم نہ نصرت حلیہ
فتاویٰ و طلبہ و ہدیہ را حوالہ

پیام بہارستان / ج ۲، س ۲، ش ۶ / زمستان ۱۳۸۸

برگ‌هایی از تکاپوی فرهنگی تجار در دوران قاجار / افسانه روشن

{سند شماره ۲}

نشان شیر و خورشید

نمبر خریدار ۳۲۵

THE JOURNAL HUBLUL MATIN
CALCUTTA

شماره ۷۱۴

مبلغ چهار تومان بابت بدل آبونه سال هفتم روزنامهٔ جبل المتین
از تاریخ ۹ جمادی الثانی سنه ۱۳۱۷ الی تاریخ ۱۰ جمادی الثانی سنه ۱۳۱۸
از جانب عمده‌الافاخم و زبده‌الاکارم و اعظام‌الفخرالعلما حاجی محمد حسین تاجر کازرونی (اصفهان)
بتوسط آقای عبدالحسین خان وکیل جبل المتین، واصل و عاید محمد جواد شیرازی منیجر اداره
جبل المتین گردید.

بتاریخ غره شهر ع ۱ سنه ۱۳۱۸ هجری

پیام بهارستان / ۲۰، س. ۲، ش. ۶ / زمستان ۱۳۸۸

برگ‌هایی از تکاپوی فرهنگی تجار در دوران قاجار/ افسانه روشن

{سند شماره ۳}

از غره صفر ۱۳۱۵ لغایت ۱۵ رجب / از ۱۵ رجب ۱۳۱۵ لغایت ۱۵ رجب ۱۳۱۶

۵ ماه / یکسال

نمبر ۴

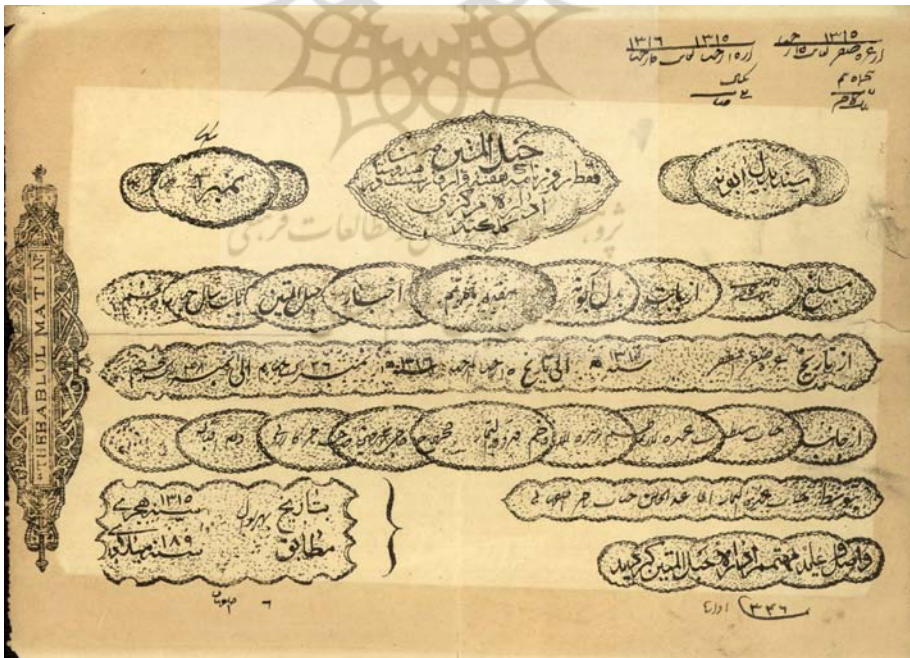
حبل المتین

سند بدل آبونه

فقط روزنامه هفته وار فارسیست در هندوستان

اداره مرکزی کلکته

مبلغ [هشت تومان و هشت قران و هفتصد و پنجاه دینار] از بابت بدل آبونه هفده ماه و نیم اخبار حبل المتین بابت سال چهارم و پنجم از تاریخ غره صفر المظفر سنه ۱۳۱۵ هـ الی تاریخ ۱۵ رجب المرجب سنه ۱۳۱۶ هـ از نمبر ۲۶ سال چهارم الی نمبر ۴۸ سال پنجم از جانب جناب مستطاب عمده الاعظم زبده الافخم قدوه التجار حاجی محمد حسین صاحب تاجر کازرونی دام اقباله بتوسط جناب عمده التجار آقا عبدالحسین جناب تاجر اصفهانی واصل و عاید مهتمم اداره حبل المتین گردید. بتاریخ شهر شوال سنه ۱۳۱۵ هجری نمبر ۳۴۶ اداره ۶ اصفهان مطابق سنه ۱۸۹۰ میلادی

برگ‌هایی از تکاپوی فرهنگی تجار در دوران قاجار / افسانه روشن

{سند شماره ۴}

اداره حبل المتین

شماره رسید

کلکته سورتی بگان لین نمبر ۱۸

بتاریخ شهر شوال ۱۳۱۴ مطابق سنه ۱۸۹۰ ع مبلغ سه تومان است روپیه قیمت یک ساله اخبار حبل المتین
از تاریخ غره صفر ۱۳۱۴ الی سلخ محرم ۱۳۱۵ از جناب اجل اکرم افخم عمده‌التجار حاجی محمد حسین
تاجر کازرونی دام مجده العالی

واصل منیجر و مهتمم حبل المتین گردید

[امضا: جلال‌الدین]

[مهر: ادیب]

